

## תרבות נעורים ושורשי הרעיון של הגנת הגיטאות: תנועות הנוער בזגלמביה בתקופת השואה

עובדה ידועה היא, כי בחלק ניכר מהגיטאות בפולין הכבושה שבהן הוקמה מחתרת מזוינת, עמדו במרכזה תנועות הנוער החלוציות, או למצער היו אחד הגורמים הפעילים בה. בקביעה זו אין כמובן כדי לערער על חלקם של גורמים אחרים בפעולות ההתנגדות לנאצים, כמו חברי ה"בונד", הקומוניסטים והרוויזיוניסטים. אלה היו אומנם גורם דומיננטי בגיטאות מסוימים, אך לצדם, ולעתים בלעדיהם, נמצא תמיד את תנועות הנוער כגורם מרכזי במחתרת. מדוע? התשובה לשאלה זו איננה כה טריוויאלית כפי שנראה ממבט ראשון. לכאורה ניתן להציע שני מודלים של הסבר לשאלה זו.

המודל הראשון תולה את ההסבר בגילם הצעיר של אנשי תנועות הנוער: היו אלה אנשים צעירים בתקופת מעבר בחייהם, שכבר לא היו ילדים, אך טרם נכנסו לעול משפחה ופרנסה. הם היו צעירים מספיק כדי להעז ולהסתכן, ומבוגרים מספיק כדי ליטול אחריות לפעילות מחתרתית. יתרה מזו, אנשים בגילאי 18-25 הם המרכיב העיקרי של כל צבא. אנשי תנועות הנוער נטלו על עצמם כביכול תפקיד שהיה מוטל עליהם אילו חיו במדינה משלהם.

הסבר זה הוא הסבר סוציולוגי בעיקרו, ומתמקד בהיבטים החברתיים של אנשי תנועות הנוער. אך הוא לבדו אינו מספק. שכן, אם הוא נכון, יש לתמוה מדוע רק מיעוט של הצעירים היהודים הגיע לרעיון ההגנה. מצד שני, יש לשים לב כי צעירים יהודים רבים בתקופת הכיבוש הגרמני הצטרפו למשטרה היהודית דווקא, ובדרך זו מימשו את הביטוי המיוחד של גילם הצעיר.<sup>1</sup> בקצרה, גורם הגיל כשלעצמו אינו בבחינת הסבר מספיק לשאלה שלפנינו.

המודל השני מסביר את הקשר בין תנועות הנוער לבין הגנת הגיטאות באידיאולוגיה הייחודית שלהן, אשר ניתן לכנותה אידיאולוגיה ציונית-המפכנית. אנשי תנועות הנוער, כך אפשר לטעון, האמינו במשהו שנמצא מעבר

1. עדויות נדירות של אנשי המשטרה היהודית מצביעות על כך, שלא היה קושי למצוא מתנדבים לשורות המשטרה היהודית. ראה למשל עדות הירש ברנבלט, סגן מפקד המשטרה היהודית בבנדן, בתיק פלילי 15/63 בבית-המשפט המחוזי בתל-אביב.

למציאות הגלותית. הם חלמו על מדינה יהודית, על יהודי חדש החי ויוצר כאדם חופשי במדינתו. יהודי כזה יהיה מוכן, בין השאר, ללחום עם נשק בידו להגנת חי בני עמו ולשמירת כבודו. הסבר זה ניתן לכנות הסבר אידיאולוגי, משמע הסבר המתמקד בהיבטים הרעיוניים והרוחניים של תנועות הנוער. יתרונותיו על ההסבר הקודם הוא, שבאמצעותו ניתן להבחין בין המניעים לפעילותם של אנשי תנועות הנוער לבין צעירים יהודים אחרים, אשר לא אימצו לעצמם אידיאולוגיה כזו.

חולשתו של הסבר זה נעוצה בעובדה שתנועות הנוער לא היו התנועות האידיאולוגיות היחידות בפולין, ולא רק לחבריהן היתה תפיסה ציונית. גם חברי "הציונים הכלליים" מהשורה היתה אידיאולוגיה זו. אלא שציונות כשלעצמה לא הובילה לרעיונות אודות המחתרת וההגנה: שיעורם של הציונים בקרב אנשי היודנראט לא נפל משיעורן של תנועות הנוער החלוציות במחתרת.<sup>2</sup> לפיכך, גם ההסבר האידיאולוגי איננו מספק.

#### תרבות נעורים ותת-תרבות

ניתן להציע מודל שלישי של הסבר, שהוא הסבר תרבותי. הסבר זה מסתמך על שני ההסברים הקודמים, אך רואה בהם הסברים חלקיים. הוא ממוקד בנסיון לתפוס את תנועות הנוער החלוציות בפולין כתופעה חברתית ייחודית, הנעוצה הן בגילם הצעיר של חברי תנועות הנוער והן באידיאולוגיה הציונית-מהפכנית שלהם, אך בנויה כמערכת אחת, שהיסוד המלכד אותה הוא תרבותי ביסודו. לשם בניית הסבר זה נשתמש כאן בשני מושגים: "תרבות נעורים" (Jugendkultur) ו"תת-תרבות" (Subculture).

המושג "תרבות נעורים" הוא מושג אידיאולוגי שאנשי תנועות הנוער שאבו אותו ממשנתו של ההוגה הגרמני וינקן, ומהאידיאולוגיה של תנועת הנוער הגרמנית, ה"וואנדרפוגל". הנעורים, על פי וינקן, אינם שלב גרידא בהתבגרותו של האדם, אלא תקופה אוטונומית בעלת ייחוד משלה, המתבטאת בשאיפה ללא פשרה לאידיאלים ול"מוחלט המוסרי". עולם המבוגרים נדחה כעולם חומרני ומנוון, ואילו עולם הנעורים נתפס כאפשרות לממש בצורה טהורה את היסודות הרוחניים והנעלים שבאדם. הנוער נקרא על כן ליצור תרבות משלו, במסגרת של חבורות צעירים, המבוססות על שלילת התכתובים של עולם המבוגרים ומכוונות לשינוי העולם על פי ערכי הנעורים.<sup>3</sup>

2. לפי ישעיה טרונק, יודנראט, ירושלים תשל"ט, עמ' 46, שיעור הציונים בין חברי היודנראטים הגיע ל-77%.

3. אלקנה מרגלית, השומר הצעיר: מעדת נעורים למרכזים מהפכני, 1936-1913, תל-אביב תשל"א, עמ' 30.

את המושג "תרבות נעורים" אימצה לה תנועת הנוער היהודית הראשונה בגליציה ובפולין, השומר הצעיר, אשר הפכה אותו לחלק מהאידיאולוגיה הרשמית שלה.<sup>4</sup> תנועות נוער אחרות אשר הלכו בעקבות השומר הצעיר, קיבלו ממנה את הרעיון, אם לא כאידיאולוגיה רשמית הרי למצער כמודל מעשי. מרבית תנועות הנוער החלוציות בפולין שלפני מלחמת העולם השנייה התנהגו על פי מערכת הערכים ונורמות ההתנהגות של "תרבות הנעורים". הגילויים הכולטים ביותר היו קבוצת הנעורים האינטימית, שבמרכזה עומד המדריך; החינוך לבריאות הגוף והנפש באמצעות הצופיות והיציאה לטבע; והדבקות באידיאליזם שאינו יודע פשרות והקפדה על קיום נורמות התנהגות מחייבות המבטאות אידיאליזם זה. האידיאולוגיה הציונית, ולאחר מכן גם החלוצית והסוציאליסטית, שתנועות הנוער אימצו לעצמן, השלימו את רעיון "תרבות הנעורים" והיו רכיב נוסף במערכת האידיאליים שלקראת הגשמתם חינוכו את עצמם אנשי תנועות הנוער. ההתפלגות הגדולה מבחינה אידיאולוגית בין תנועות הנוער רק מבליטה היבט זה. המכנה המשותף של תנועות הנוער התבטא לאו דווקא באימוץ אידיאולוגיה מסוימת, אלא במערכת תרבותית כוללת שהיתה משותפת לכלל תנועות הנוער.

על רקע ההווי החברתי של היהודים באירופה היוותה תרבות נעורים זו גם "מרד נעורים" נגד התרבות והחברה הקיימת. אנשי תנועות הנוער ביקשו להיות שונים מהוריהם, הן בהתנהגותם היומיומית כנערים והן כאנשים מבוגרים בעתיד. המניפסט של מרד נעורים זה היו שורותיו המפורסמות של דוד שמעונוביץ:

"אל תשמע, בני, אל מוסר אב / ולתורת אם אל אוזן תט [...]"<sup>5</sup>

במציאות לבשה מרדנות זו פנים רבות: השלכת הטלית והתפילין (בתנועות הרדיקליות); לימודי העברית ושירי ארץ-ישראל; האמונה בסוציאליזם והניתוק מבית אבא ואמא לקראת היציאה לארץ-ישראל. למרות ההבדלים בין התנועות השונות, היסוד המרדני של תרבות הנעורים נמצא בכלן.

אך מושג "תרבות הנעורים" אינו "חזק" מספיק כדי להסביר, כיצד התבצע בפועל מרד נעורים זה. כדי להשלימו יש להוסיף עליו מושג שני, השאוב מתחום הסוציולוגיה: "תת-תרבות". מושג זה בא כידוע לאפיין קבוצות תרבותיות קטנות במסגרת חברתית גדולה, אשר מערכת הערכים, הסמלים ונורמות ההתנהגות שלהן מתייחסת למערכת המקבילה של הקבוצה התרבותית הכללית. תת-תרבות מתאפיינת בזיקה ערכית כפולה, כאשר לעתים קרובות מהווה התרבות הכוללת קבוצת התייחסות שלילית לאנשי תת-התרבות. כלומר, מערכת הערכים והנורמות של תת-התרבות מכוונת נגד ערכי התרבות הכללית.

4. יהודה גוטהלף (1920), ספר השומר הצעיר, כרך א, מרחביה 1956, עמ' 60.

5. דוד שמעונוביץ, ספר השומר הצעיר, כרך א, עמ' 53.

על פי הגדרות אלה ניתן לקבוע כי תנועות הנוער תפקדו בקהילה היהודית בפולין שלפני מלחמת העולם השנייה כתת־תרבות ייחודית. המערכת התרבותית של תנועות הנוער התאפיינה בזיקה כפולה לחברה היהודית הסובבת: היא היוותה חלק מחברה זו, אך נבנתה מלכתחילה גם כשלילתה. היא פיתחה את זהותה העצמית כקריאת תיגר על תרבות החברה הדומיננטית. הזיקה הכפולה של תנועות הנוער לחברה היהודית התבטאה גם בזאת, שפעילותה היומיומית התבצעה במסגרת החברה היהודית, אך האוריינטציה הבסיסית שלה היתה מכוונת כלפי תוך, משמע, הגשמת חיים אחרים בארץ אחרת. היתה זו איפוא תת־תרבות מיוחדת, שטמון בה מלכתחילה יסוד של מחאה ומרד, וניתן על כן לכנותה "תת־תרבות מרדנית".

### תנועות הנוער בזגלמביה כראשית המלחמה

על יסוד ההסבר המוצע למעלה תוצג עתה פעילותן של תנועות הנוער החלוציות בתקופת השואה באחד ממוקדי כוחן החזקים בזגלמביה (Zaglebie) שבדרום־מערב פולין. זגלמביה תשמש כמקרה מבחן, אשר מסקנותיו תקפות קודם כל לגבי ההתפתחות האזורית עצמה, אך ניתנות להשוואה ולבחינה גם במוקדי פעילות אחרים של תנועות הנוער בפולין בתקופת השואה.

את החיים היהודיים בזגלמביה שלפני מלחמת העולם השנייה אפיינו חיי קהילה תוססים וענפים. בבנדין (Bedzin) ובסונובוין (Sosnowiec), שתי הערים הגדולות באזור (כ־27,000 יהודים כל אחת מהן), פעלו קהילות יהודיות מודרניות בעלות נטיה חזקה להשכלה ולציונות. בבנדין בלבד ניתן למנות למעלה מ־20 מפלגות ותנועות נוער פעילות; עשרות ארגונים פילנטרופיים, אגודות מקצועיות, אגודות תרבות וספורט, ואף גימנסיה יהודית ברמה גבוהה: "יבנה" (או "פירסטנברג", כפי שנקראה אחר כך).<sup>6</sup> עם פרוץ המלחמה צומצמה פעילות ענפה זו בתוקף ההגבלות השונות של הגרמנים, אך לא נפסקה לחלוטין. היא עברה טרנספורמציה שעיקרה איבוד הזהות הייחודית של המוסדות היהודיים. שינוי זה היה נעוץ בהופעתו של מוסד חדש, שהאפיל על כל המוסדות היהודיים הישנים בשל תנאי המלחמה – היודנראט.

היודנראט של זגלמביה התפתח כאחד היודנראטים הגדולים והחזקים ביותר בפולין הכבושה. היה זה יודנראט אזורי שמרותו לא רק על יהודי זגלמביה, אלא על כל 95,000 היהודים בשלויה עילית המזרחית (Ostoberschlesien) – היחידה המינהלית שכללה את השטחים שסופחו ל"רייך" הגרמני באזור שלזיה. בראש היודנראט עמד משה מרין (Merin), עסקן ציוני צעיר ובלתי נחשב לפני המלחמה, אשר בנסיבות הכיבוש התגלה כמי שממלא את פקודות הגרמנים ללא

6. פנקס בנדין בעריכת א"ש שטיין, תל־אביב 1959 (להלן: פנקס בנדין), עמ' 215–297.

סייג, אך גם כאיש ארגון תקיף ונמרץ. מתוך מגמה ליצור לגיטימציה לפעולותיו ניסה מרין למשוך למסגרת היודנראט את מירב הכוחות החברתיים הפעילים בקהילה. בפני עסקני הארגונים היהודיים ניצבה הברירה: לפעול במסגרת היודנראט כפרטים ולהמשיך את פעילותם הציבורית, או לפרוש ולשבות מפעילות. רבים מתוכם בחרו באפשרות השניה.<sup>7</sup>

לאחר מספר חודשי פעילות כבר פעלו בדרך זו או אחרת מרבית הגורמים החברתיים היהודיים במסגרת היודנראט. רבים מהעסקנים הציונים, ובהם גם אנשי ועד הקהילה הקודם, הצטרפו למנהיגות היודנראט; עסקני האגודות הפילנתרופיות פעלו במסגרת המטבחים הציבוריים ומחלקת הסעד של היודנראט, האינטליגנציה איישה את מחלקות הסטטיסטיקה, החינוך והמשפטים; הסוחרים ניהלו את מחלקת ההספקה, ועוד. כל זאת עשו כפרטים, לא כנציגי ארגונים, שכן הארגון הלגיטימי היחיד היה כמובן היודנראט. מאידך גיסא, פעילות המפלגות שותקה, שכן מרבית העסקנים הציונים, ובפרט דור ההמשך, נמצאו ביודנראט. אלה שלא הצטרפו, ומלכתחילה ראו ביודנראט כלי בידי הנאצים, דנו את עצמם בכך לאי־עשיה.<sup>8</sup> הפעילות הציבורית היהודית בזגלמביה לא נפסקה בתקופת המלחמה, אך היא איבדה את זהותה האוטונומית.

על רקע זה בלטה פעילותן האוטונומית של תנועות הנוער כמעט מתחילת הכיבוש, למרות שגם עליהן איימה סכנת ההיטמעות ביודנראט החובק־כל של מרין, כפי שנראה בהמשך. עוד בחורף הראשון של המלחמה (1939–1940) החלו רוב תנועות הנוער הגדולות בזגלמביה לשקם את פעילותן הסדירה. באביב 1940 כבר פעלו קנים חזקים של הנוער הציוני בבנדין ובסונוביץ; שוקם קיבוץ "דרור" בבנדין; הוקמו מחדש קני השומר הצעיר בבנדין, סונוביץ, זאוורצ'ה ודומברובה־גורניצה, תוך הרחבה משמעותית של שורותיהם; הקן הגדול של גורדוניה בבנדין חידש את פעילותו; והופעלו מחדש קני "השומר הדתי" בבנדין ובדומברובה־גורניצה. כמועד זה אף נזכרת כבר פעילותה של ועדה משותפת לכל התנועות באיזור, שנקראה לעתים "ברית החלוצים" ולעתים "החלוץ".

7. בעדויות על מינוי היודנראטים בזגלמביה לא נמצאה הוכחה על אכיפת כוח גרמני על פרט מסוים למלא תפקיד במוסד זה. מאידך גיסא נמצאו מספר עדויות של אישים שסירבו לקחת חלק ביודנראט, אך לא נענשו: עדות אלפרד (אלף) שוורצבוים, ארכיון משואה, עד' 1/19; עדות תושיה הרצברג (גוטמן), 1987, בידי המחבר; עדות שלום הרצברג, 1987, בידי המחבר; עדות אליעזר־ליאו שנקר, ספר אושפיצין, תל אביב תשל"ז, עמ' 165.

8. משה רוזנקר, ראש מפלגת "התאחדות" בבנדין ומהעסקנים הבולטים במקום לפני המלחמה, סירב בתוקף להצטרף ליודנראט. רישומו לא היה ניכר בתקופת המלחמה. עדות רחל שוורץ (רוזנקר), 1987, בידי המחבר. על היודנראט בזגלמביה, ראה אביהו רוני, "יודנראט ותנועות נוער בזגלמביה בתקופת השואה", דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, ירושלים תש"ן, חטיבה ב, כרך ראשון, עמ' 487–494.

בראשה עמד הרשל שפרינגר, מזכיר קיבוץ "דרור".<sup>9</sup>

בשורש חידוש הפעילות עמדו מספר גורמים. הראשון שבהם היה חסימת דרכי העליה בפני החלוצים חברי התנועות. אופייני בהקשר זה הוא שיקומו של קיבוץ "דרור" בבנדין. הקיבוץ, אשר כמעט התפרק בימים הראשונים של המלחמה, התגבש מחדש בחודשי החורף, לאחר שחברים רבים הגיעו למקום במטרה למצוא נתיב בריחה מפולין לסלובקיה הסמוכה. הנסיון נכשל, והחברים שהגיעו למקום נשארו בבנדין ותגברו בצורה משמעותית את הגרעין הקטן, שהחזיק מעמד במשך כל החודשים הראשונים.<sup>10</sup> קן השומר הצעיר בבנדין שוקם, לאחר שמספר חברי קיבוץ הכשרה שיועדו לגלאון קיבלו הנחיות מפורשות מהנהגת התנועה בוויילנה להישאר במקומם ולחדש את הפעילות החינוכית באיזור. ההוראות התקבלו ברגשות מעורבים, כפי שתיעדה זאת ברשימותיה חייקה קלינגר:

[...] תחילה רצינו כולנו ללכת לרובנה, אחר כך לוויילנה. בנתיב הזה הלכו כל בוגרי התנועה. אחר כך באה הפקודה – סטופ! להשאר במקום. כל אחד במקומו. בפולין הקונגרסאית לשעבר, היה ונשאר יישוב יהודי פולין. על כן מוכרחה להשאר פה ויחד אתן – תנועתנו [...] הגיע אז מוויילנה לעבודה בתנועה בפולין (הכבושה, א"ר) יוסף קפלן. זמן לא ארוך אחר כך היה אצלנו בוגלמביה. "אני אפס", אמר, "נתקענו, שקענו – אנו הותיקים. הדרך לעליה סגורה. עלינו לדאוג שהאפס הזה יהא הולם את תנועתנו. עלינו להתם לעבודה, לשקם את התנועה, את הגדודים." ושכחתי אז את אשר הבטחתי לעצמי פעם בהכשרה, שלעבודה חינוכית לא אשוב לעולם. התנועה דורשת – זה כל כך פשוט ומובן מאליו.<sup>11</sup>

נימת היאוש בדברים אלה מסבירה הכל: בוגרי השומר הצעיר ראו את עצמם כעולים פוטנציאליים, משמע, אנשים אשר מוקד פעילותם מכוון אל מחוץ לקהילה, אל ארץ-ישראל. אלא שבשל נסיבות המלחמה ומתוך תחושת מחויבות עמוקה לתנועה הפנו את מאמציהם פעם נוספת לעבודה החינוכית בתוך הקהילה. בהקשר זה היה להשפעתם של מרכזי התנועות בוויילנה ובשטח הכיבוש הרוסי תפקיד חשוב בחידוש הפעילות. באוקטובר 1939 פגשה פרומקה פלונציקה באקראי את אחד מחברי קיבוץ "דרור" שעזב את בנדין, ואמרה לו שאין דעתה

9. אריה ליר, "אשר לא ישכח..." פנקס בנדין, (להלן: אריה ליר), עמ' 348.

10. גושי הכשרה מספרים (הקיבוץ על שם בורוכוב, גושי קילץ ובנדין), בעריכת ש' אבן שושן, חיים דן, י' סתור, תליאביב תשמ"ג, עמ' 234-254; חוקה לונצ'גר, "פרשת בנדין", מכפנים (יוני 1944), עמ' 123-134.

11. יומניה המקוריים של חייקה קלינגר שנכתבו בפולין ב-1943, תרגום: צבי ארד, ארכיון מורשת C.36 (להלן: קלינגר 1943), עמ' 93. קטע זה לא נכלל בגירסתן המודפסת של הרשימות, כפי שיצאה לאור: חייקה קלינגר, מיומן בגיטו, מרחביה 1959 (להלן: קלינגר 1959).

נוחה מהתפרקות הקיבוץ.<sup>12</sup> גם במהלך החודשים הקרובים, על רקע נסיון הבריחה לסלובקיה וכשלונו, השפיעו פרומקה פלוטניצקה וחברי הנהגת "החלוץ" בווארשה על התגבשותו מחדש של הקיבוץ. תפקיד דומה היה להנחיות שהתקבלו מווילנה ולביקורו של קפלן על התגבשות השומר הצעיר. כך נשמר לאורך החודשים הראשונים קשר מכתבים רצוף בין ההנהגה בוויילנה והנהגות הקנים בבנדין ובסוסנוביץ.<sup>13</sup>

בשורש החזרה לפעילות החינוכית עמד גורם נוסף: אחריות המדריך לחניכיו. אחריות זו היתה תוצר הקשר העמוק של הקבוצה האינטימית, של יחסי מדריך-חניך, של הווי הקן, של מערכת היחסים הטוטאלית של תרבות הנוער, מעבר למחויבות רעיונית או חברתית. מימד זה של האחריות האישית של המדריך לגורל חניכיו השתקף בצורה חריפה בדבריו של מנהיג תנועת נוער נוספת, יוזק קוֹוֹרְך, ראש קן הנוער הציוני בסוסנוביץ. כאשר בסתיו 1939 עלתה בין בוגרי הקן הצעה, כי בוגרי הנוער הציוני יצאו לרובנה ואחר כך לוויילנה, ויתארגנו שם במסגרת קיבוץ הכשרה משלהם, התנגד לכך קוֹוֹרְך:

כאן כל הנוער והצעירים, והם זקוקים לי. לא אעזבם לנפשם בימים קשים. צריך שוב לארגנם. הלא אין באפשרותנו להעביר את כולם. איני יכול לנסוע.<sup>14</sup>

ולבסוף, לצד גורמים אלה ניתן לזהות גורם נוסף ופרוזאי יותר. השיבה לפעילות היוותה גם צורך אישי של הבוגרים והחניכים. בכך מוסברת למשל יוזמתו של אריה ליור לחידוש הפעילות בגורדוניה. ליור, עסקן צעיר במפלגת "התאחדות", שלל את הפעילות במסגרת היודנראט, אך מצד שני חש צורך להמשיך בעסקנותו הציבורית. הוא לקח לשיחה את שלמה צימרמן, חניכו לשעבר ועתה ראש קן גורדוניה, והאיץ בו לחזור לפעילות. צימרמן היסס בתחילה, אך אחר כך ניאות. לטענתו של ליור, שיחה זו היתה נקודת הפתיחה לשיקום קן גורדוניה המקומי.<sup>15</sup> כך ביטאה השיבה לפעילות את הצרכים החברתיים של החניכים, משמע הצורך הבסיסי להיות ביחד ולהיות שייך, בעולם אשר המלחמה שברה בו את כל אורחות החיים הנורמליים: "בהתחלה היה לזה איזה מין אופי פיליסטרי", נזכרה לימים חברת "הנוער הציוני" בימים הראשונים של חידוש הפעילות התנועתית. "כיוון שהיה חוסר בטחון, פחד – נדחפנו לפגישות, על מנת פשוט לשכוח. חשבנו לבלות. זו היתה מין תגובה כזו,

12. גושי הכשרה מספרים, עמ' 257.

13. מכתבי קלמן טנצר לאורן, 8.4.40; 29.4.40, ארכיון מורשת, D.1.920. במכתב הראשון מדווח טנצר כי הוא עומד בקשר עם טוסייה אלטמן (בווארשה) ועם זליג (בוויילנה). הוא מחזיק את עצמו ואינו זקוק לעזרתם.

14. פרדקה מזיא, רעים בסער, ירושלים 1964 (להלן: מזיא), עמ' 31.

15. אריה ליור, עמ' 348.

של רצון לשכות, להעביר את הזמן. לא היה מה לעשות, לא עבדנו, לא היו לימודים. רצינו איפוא להיות ביחד.<sup>16</sup>

חיפוש אפיקי הפעילות של המדריכים נפגש איפוא עם חיפוש היחד של החניכים. אך זה וגם זה היו תוצר של תרבות הנעורים.

### המשכיות ושינוי בדפוסי הפעילות

חידוש הקנים תחת הכיבוש נשא בתוכו אספקטים של שינוי והמשך. ההמשכיות ניכרה בעצם הרעיון של שיבה לפעילות תנועתית מסודרת. ברמה הארגונית היה פירוש הדבר הקמת הנהגה חדשה או שיקום פעילותה של הנהגה הישנה, ארגון שכבת מדריכים ("מנהלים"), ארגון הילדים בקבוצות חניכים, חיפוש אחר מקומות התכנסות וכו'. ברמה התוכנית ניכרה מלכתחילה השיבה להווי המיוחד של תנועות הנוער, לדיונים הרעיוניים והחינוכיים, לשירים העבריים, ואם התאפשר הדבר, אף ליציאה אל מחוץ לערים, לטבע.<sup>17</sup> בקצרה, התנועות חידשו ככל האפשר את פעילותן כתנועות נוער.

אך כדי לתפקד ככאלה היה עליהן לעבור תהליך הסתגלות למציאות החדשה. בוגלמביה המסונפת ל"רייך" לא הוקמו אומנם גיטאות בתקופה זו, אך הרכוש היהודי הוחרם, מקורות פרנסתם נשללו ובת-הספר של ילדיהם נסגרו. משפחות יהודיות רבות התרוששו, והרעב והמחסור גברו. כבר בתחילת פעילותן נוכחו הנהגות הקנים וקבוצות המדריכים שהתגבשו מחדש, כי שיטות הפעולה המסורתיות שוב אינן עונות על הבעיות החדשות שנוצרו בשל המלחמה והכיבוש. הילדים היו עזובים לנפשם, התרוצצו ברחובות רעבים ומזוהמים, עסקו במסחר ובהברחה. כיצד לנהל שיחה, כשהילדים באים רעבים, וקופאים בנעלים קרועות? כיצד לדבר על ארץ-ישראל כאשר קיימת סכנה כי בהיעדר בית-ספר יהיו הילדים אנאלפביתים? על רקע בעיות אלה התפתחו במרבית התנועות שני דפוסי פעילות חדשים: האחד, הקמתן של קופות משותפות וקרנות לצורך תמיכה הדדית בחברים ובחניכים שהמלחמה פגעה קשה במשפחותיהם. השני, הפיכתן של קבוצות תנועתיות רבות לקבוצות לימודיות: בגורדוניה הופעלו הקבוצות בתאים בני 3-5 חברים, בהם תפקדו המדריכים כמורים; בנוער הציוני הוקמה מעין גימנסיה. פעילות לימודית התקיימה גם בדרור ובשומר הצעיר.<sup>18</sup>

16. עדות רבקה יוסקוביץ, ארכיון משואה, עד' 2/6.

17. קלינגר 1959, עמ' 24-25; ראיון עם מיכאל דרקסלר ומשה אורבך, מפעילי השומר הדתי בבניין, 1989, בידי המחבר.

18. מויא, עמ' 31-32; "פרקי בניין" ידיעות יד ושם, מס' 21-22 (1959-1960). (להלן: פרקי בניין), עמ' 124-125; ראיון עם יעקב (קובה) רוזנברג, מהפעילים של הנהגת הנוער הציוני בבניין, בידי המחבר; פנקס בניין, עמ' 348; קלינגר 1943, עמ' 94.



סוג פעילות זה חייב, מטבע הדברים, תמיכה חברתית וכלכלית של קהילה, ואכן, מראשית הפעילות, ולמרות ההסתייגויות הרבות מאופיו של היודנראט ומנהיגיו, ניכרה בתנועות הנוער השונות מגמה של פניה והסתייגות כיוודנראט ובמוסדותיו. למשל, שכבת "המנהלים" בשומר הצעיר בבניין הביאה תוכנית פעולה להנהגה: לבקש מהיודנראט מעון ואמצעים לקיום מטבח, שבו יוגשו לילדים שתי ארוחות ביום. ליד מטבח זה יפעל מועדון שישמש תחליף לבית-ספר. התוכנית הוגשה ליודנראט וזכתה בתמיכתו. לאנשי השומר הצעיר הובטח כי ניהול העבודה במועדון זה, וכן התפקידים החינוכיים, יעברו לידיהם. התוכנית אומנם בוצעה, והוקמו מועדונים וגנים על פי המודל המוצע, אך רק בהשתתפות חלקית של אנשי השומר הצעיר.<sup>19</sup>

שיתוף פעולה פורה יותר התקיים בין אנשי הנוער הציוני בסוסנוביץ לבין היודנראט המקומי, שיוזק קוֹז'וך, ראש התנועה המקומית, תפקד בו כאחד מפקידיו. בהסכמת הגרמנים פתח היודנראט בסוסנוביץ מגרש החלקה לקרח בחצר בית-ספר עממי לשעבר, וכאחראי על הפעלתו התמנה ליאון בלאט, פעיל הנוער הציוני. מגרש הקרח ריכז אליו צעירים רבים והפך להיות נקודת מפגש מרכזית של אנשי התנועה. לעתים, תוך כדי החלקה, אך לרוב לפני ולאחריה, היו נפגשות קבוצות הנוער הציוני ומתכננות את פעילויותיהן. מלתחת מגרש הקרח הפכה למועדון ארעי לחברי התנועה, והיוותה מעין "קן" מאולתר. במיפקד חנוכה שנערך על מגרש הקרח נמנו כ-400 בני נוער חברי הנוער הציוני. פעילות התנועה קיבלה תנופה נוספת בקשר למפעל אחר של היודנראט. באביב 1942 החל לפעול מטבח ציבורי בבניין "תלמוד תורה" לשעבר, בעיבורה של סוסנוביץ. המטבח סיפק ארוחות ל-1,000 ילדים בערך. בין עובדי המטבח הציבורי נמנו שניים מחברי הנוער הציוני, ואלה היו אחראים על התנהגות הילדים בזמן הארוחות. עלה הרעיון, כי פעילות זו תורחב לפעילות חינוכית מסודרת. בהסכמת היודנראט, אליו פנה קוֹז'וך בעניין זה, גובשה תוכנית לימודים, ומדריכי הנוער הציוני החלו לפעול כמורים במטבח-מועדון זה.<sup>20</sup>

וכך, כבר בחודשים הראשונים של הכיבוש הנאצי הרחיבו תנועות הנוער את המנדט המסורתי שלהן. הקבוצות התנועתיות המשיכו לפעול על פי הדפוסיים הישנים, אך נוספו עליהם דפוסי פעילות חדשים של סעד והוראה. תנועות הנוער החלו לתפקד כתחליף לבית-הספר, וכחלק ממערכת הסעד של היודנראט. בלי משים, בהגיבן לצורכי הנוער היהודי ולצורכי הקהילה, עברו תנועות הנוער תהליך של טרנספורמציה בדפוסי פעילותן. שוב לא פעלו רק למען מטרתיהן שלהן, אלא גם למען מטרות הקהילה. מצד שני, דווקא שינוי זה איפשר לארגוני נוער אלה להסתגל למציאות החדשה מבלי לאבד את זהותם האוטונומית.

19. קלינגר, 1943, עמ' 95.

20. עדות חנה בן-סירא, ארכיון משואה, עד' 2/1; מזיא, עמ' 32-35.

הדיאלקטיקה הזו של הסתגלות תוך שימור זהות היתה הבסיס להתפתחותם בשנתיים הקרובות.

### החווה כאי של תרבות נעורים

התפתחותן האוטונומית של תנועות הנוער קיבלה תנופה עם הקמת "החווה" ("פארמה") בבנדן, במאי 1940. החווה היתה חלקת אדמה בת כמה מאות דונם, שאנשי תנועות הנוער קיבלו מידי היוזנראט לשם עיבוד חקלאי. היא היתה מוסד חברתי מוזר שהיו שותפים לו גורמים חברתיים רבים, שהגדירו אותה בצורה סותרת. בעיני הגרמנים היתה זו חלקת אדמה שבה ביצעו היהודים את חובת עבודת הכפיים. בעיני היוזנראט, שלו היתה כפופה החווה, היא היתה מקום תעסוקה לצעירים ומקור אספקה של ירקות טריים למפעלי הסעד של היוזנראט. ואילו לאנשי תנועות הנוער היא היתה מסגרת שאיפשרה פעילות אוטונומית. אך בפועל התפתחה החווה על פי ההגדרה החברתית של אנשי תנועות הנוער,<sup>21</sup> הם שניהלו את החווה והם שקבעו את אנשיה וסדריה.

בחווה עצמה עבדו רק כ־60 צעירים, שנקבעו על פי מפתח של תנועות הנוער החלוציות: זרוור, השומר הצעיר, הנוער הציוני, גורדוניה והשומר הדתי. אך במהרה הפכה החווה למוקד פעילותן החברתית של תנועות הנוער. בהיותה מרוחקת מבנדן מספר קילומטרים, הרגישו את עצמם הצעירים כאנשים חופשיים. רבים מהם אף העזו להסתובב בלא הטלאי הצהוב. אחת ממנהלות החווה כתבה:

התחלנו ללא נסיון כלשהו, ללא כלים ומכשירים, ללא אמצעים. מדי יום יצאו את הצעיר קבוצות צעירים וצעירות ואתים על שכמם. השדה התלבש רוח חיים. עדיין לא היו לנו סוס ומחרשה. עדרנו באתים. עמדנו בשורה ישרה עשרים בנים ובנות, לבושי מכנסים קצרים, וכפעם בפעם, בקצב מדוד, הקיש האת באדמה, ורגב של אדמת־בור מגודלת עשבים שוטים נהפך לאדמה שחורה חיה. אחת לאחת ננעץ האת בתכיפות גוברת והולכת. הזיעה ניגרה מהמצח. מדי יום רבים העובדים. האכרים היו עומדים בפאת השדה וצועקים בקול: "הלה אינו מחזיק נכון באת וערוגה זו עקומה; וחלילה לבנות לעבוד במכנסיים קצרים". בעיקר מתמרדות האכרות: "בנות אלה מביאות מנהגים רעים לכפר". כבר אמרו כמה מן הבנות לוותר על המלבוש הנות, אך הרוב לא נכנע: "עלינו להרגילם לזה, ממה עלינו לחשוש? לא נוותר."<sup>22</sup>

21. המושג "הגדרה חברתית" אמור לאפיין את המשמעויות הסובייקטיביות שקבוצה חברתית נתונה תולה במוסד שבתוכו היא פועלת.

22. קלינגר 1959, עמ' 26.

בערבים היו מתכנסים בצריפי החווה, עורכים דיונים בשאלת היחס לברית- המועצות, שרים משירי ארץ-ישראל, רוקדים את מה שנראה להם כ"הורה". בתצלומים שנשמרו בידי ניצולים ניתן לראות בנות שזופות ממיינות עגבניות, בחורים אוזני חרמשים מותחים חזה גאה אל מול המצלמה, תבורת נערים מרצינה בחולצות לבנות מכונסת סביב שולחנות חג, מאזינה לדבריה של נערה מתולתלת שיער.<sup>23</sup> כל זאת, אין לשכוח, בפולין הכבושה, הרעבה והמושפלת, בשנים 1940–1941, כאשר בגיטאותיה גוועו מדי חודש אלפי אנשים ברעב.

בחווה אף התקיימו פעילויות תנועתיות שונות. דרור, גורדוניה והשומר הצעיר ערכו בחווה מועצות חינוכיות ומועצות אזוריות (בקיץ 1941). מווארשה הגיעו פרומקה פלוטניצקה וטוסיה אלטמן והעבירו סמינרים למדריכים בתנועותיהן. הופעלו חוגים בתורות בורוכוב וגורדון. התקיימו ערבי תרבות, וצוינו ברוב טקס חגים עבריים וימי זכרון למנהיגים לאומיים שנפטרו. את הווי החיים בחווה אפיינה תסיסה תרבותית ואידיאולוגית, שהתנהלה על פי רוב ברוח של שיתוף פעולה בין התנועות השונות. למרות זאת היו פורצות לעתים מחלוקות אידיאולוגיות, ולפעמים אף נערכו מאבקים קשים על נפש חברים כדי להעבירם מתנועה לתנועה.<sup>24</sup>

בדרך זו שימשה החווה אמצעי ראשון במעלה לאנשי תנועות הנוער לשמור על תרבות הנעורים הייחודית להן. במסגרת החווה ובמסגרת הפעילות התנועתית, שנמשכה במקביל בערים, נשמרו כל הערכים, הסמלים ונורמות ההתנהגות הישנות, ואחדים מהם אף התחזקו. זאת למרות, ואולי דווקא בשל המציאות החדשה שבקרבה פעלה תרבות זו. כך, למשל, עלתה במועצה החינוכית של השומר הצעיר התלבטות טיפוסית – האם יש להמשיך ולשמור גם בתנאי הכיבוש והדיכוי על "עשרת הדיברות" של התנועה:

איזה אדם ברצוננו לחנך? האם את השומר הישן מלפני המלחמה, המתבסס על העקרון כי האדם הוא טוב, כי יש להיות איש המוסר, לא לרמות ולא לגנוב. והלא כעת דרושות כתפים חזקות וצריך לדעת להדחף במרץ, ודוקא יש לדעת לרמות, וצריך דווקא לגנוב, ולהסתדר בחיים.<sup>25</sup>

למרות דברים בוטים אלה, ההחלטה שהתקבלה היתה להמשיך ולקיים את עשרת הדיברות, משמע לדבוק במערכת הערכים הישנה, אך בצידה לחנך אדם לוחם ומעשי יותר.<sup>26</sup>

23. צילומים בספרו של דוד ליור, עיר המתים, תל-אביב תש"ו, (להלן: דוד ליור), ובאוסף הפרטי של רחל שוורץ (רוזנקר).

24. קלינגר 1943, עמ' 57; ראיון עם ברכה פלוטניק (חמילניצקה), 1986, בידי המחבר.

25. קלינגר 1943, עמ' 96.

26. שם, שם.

נשמרו בהקפדה מלאה גם מרבית הנורמות הישנות: בדרור ובשומר הצעיר ידועים מקרים של הוצאת חברים מהתנועה בשל אי-קיום סגנון חיים תנועתי. כך למשל סיפרה אחת העדות, עדה הלפרין (נויפלד), אשר השתייכה לחבורה המובילה של השומר הצעיר, כי נפשה יצאה גם אל מעט התייפיות. באחד הימים הלכה לספר בבנדין וגזזה את צמותיה. גאה בתספורתה החדשה התייצבה לפני חברתה, "מצפון התנועה", לאה פסחזון. כאן נחלה אכזבה. לאה העיפה מבט קצר בתסרוקת וזרקה לעדה: "את שוכחת שאת שומרת", והוציאה את הסיכות משיערה של עדה. נכלמת חזרה עדה אל הספרית וביקשה לשנות את תספורתה, לבל יעשו לה צרות בתנועה.<sup>27</sup>

גם לריטואלים התנועתיים הישנים היה תפקיד נכבד: הנוער הציוני קיים מיפקד גדול, אשר לכד מהתלבושת התנועתית לא חסר בו שום סממן של הימים שלפני המלחמה. לרגל מותו של ז'בוטינסקי ניתנה לבית"ר, שלא היתה שותפה לחווה, רשות מיוחדת לקיים ערב זכרון חגיגי. השומר הצעיר קיים בירורים אידיאולוגיים נוקבים עם חברי הנהגה שנהו אחר הטרזקציות וסטו מקו התנועה.<sup>28</sup>

אין צורך להדגיש, כי המסגרת הארגונית נשמרה בשלמותה, ובכל הקנים פעלו הנהגות מקומיות, ובתנועות אחדות גם הנהגות אזוריות שהיו כפופות להנהגות המרכזיות בווארשה. מתחת להנהגות פעלו שכבות "המנהלים", או "הבוגרים", מתחתיהן שכבות הביניים, ועד לחניכים הזאטוטים. מעמדם של המדריך ושל הקבוצה החינוכית היה חזק יותר מאי-פעם. מקץ שנים רבות, במוסרם עדות, היו עדיין נוצצות עיניהם של העדים בשעה שהזכירו שמות מדריכים נערצים דוגמת האנקה בורנשטיין מגורדוניה, יאנק צימרמן מהנוער הציוני, או לאה פסחזון מהשומר הצעיר.<sup>29</sup>

למערכת הסמלים והדימויים היה תפקיד לא פחות חשוב בגיבושה של תרבות הנעורים. ניתן לזהות שלוש קבוצות שונות של סמלים וערכים שעליהם נשענה תרבות זו: ציונית-חלוצית, מארקסיסטית-אוניברסלית ופולנית-רומנטית. מערכת הסמלים הראשונה התבטאה בעיקרה בהווי החיים שהתקם במסגרת החווה: בעבודה בשדה, בשירים העבריים, בריקודי ההורה. נוכחותן בחווה של שתי חברות דגניה, אשר "נתקעו" אף הן בפולין, לאחר שבאו לביקור קרובים ערב המלחמה, העניקה למערכת סמלים זו מימד נוסף: החווה בבנדין הפכה להיות פיסה קטנה של ארץ-ישראל. בהמשך עדותה סיפרה עדה הלפרין

27. ראיון עם עדה הלפרין (נויפלד), 1985, בידי המחבר.

28. עדות חנה בן-סירה, ארכיון משואה, עד' 2/1; מוּיא, עמ' 34; משה ירקוני, "בסערת החורבן והתקומה", ספר סוסנוביץ והסביבה בזגלמביה, כרך ב, תל-אביב 1974, עמ' 163; קלינגר 1959, עמ' 56-60.

29. עדות צבי צור, 1987, בידי המחבר; עדות יהודית סיני, 1985, בידי המחבר; עדות חנה ויומק שלזינגר, 1985, בידי המחבר.

(גויפלד), כי בתקופת המלחמה נמצא ברשותה ספר השומרים, והרשימו אותה במיוחד הרומנטיקה של אנשי ביתניה המסוגרים בקן הנשרים שלהם, שקועים באווירת התלבטות מלנכולית, בניחוח מהעולם כולו. את החווה בבנדין דימתה עדה לביתניה.<sup>30</sup> בזיעבד, ניתן ללמוד מדימוי זה על התפקיד הפסיכולוגי שמילאו החיים בחווה אצל אנשי תנועות הנוער בבנדין: הוא היה להם מנגנון הגנה מפני המציאות המאיימת.

מערכת הסמלים המארכסיסטית השפיעה בעיקר על תנועת השומר הצעיר ועל אנשי דרוו. חייקה קלינגר ודוד קוולובסקי, אנשי התנועה הראשונה, הרבו להדגיש את אופיה של התנועה כתנועה מהפכנית, החותרת לא רק להגשמת הציונות, אלא גם לשינוי סטרוקטורלי של החברה היהודית. בתוקף זה ראו בתנועתם אוואנגארד לאומי ומעמדי. הם הרבו לצטט את לנין, את חיי אנוש למאלרו, ולימדו סניגוריה על מדיניות ברית-המועצות בתחילת המלחמה. כשפרצה לבסוף מלחמת ברית-המועצות-גרמניה, ראו בכך הוכחה לצדקת עמדותיהם.<sup>31</sup> ושוב, בדומה למערכת הסמלים החלוצית, לאמונה המארכסיסטית נועד תפקיד פסיכולוגי חשוב. האמונה בצדקת מאבקה של ברית-המועצות, ובכוחו של הצבא האדום, נתנה לאנשי השומר הצעיר משמעות לסבל היומיומי, המשרת את המטרה הסופית והנעלה – שחרור האנושות.

תפקיד דומה, אך כחלק ממערכת סמלים אחרת, של הרומנטיקה הפולנית, מילא ספרו של בז'וזובסקי *להבות*. במיכאל קניובסקי, המהפכן המתלבט, המיוסר, הכואב את צער העולם, הם יכלו לראות את בן דמותם ההיסטורי. ברומנטיקה המהפכנית של אנשי הנארודניה ווליה, ראו את כיסופיהם שלהם לעשות מעשה בעולם אכזרי שבו חיו. מעשה זה, כפי שיכלו ללמוד מלהבות היה בו קסם מתוק ואפל: הקסם של מוות מהפכני, מוות למען אידיאה.<sup>32</sup>

תרבות הנוערים שהתגבשה בזגלמביה ב-1940–1942, ככל שהיוותה המשך לתרבותן המסורתית של תנועות הנוער, מילאה עתה תפקיד חברתי חדש כלפי הפרטים שעיצבו ולקחו בה חלק. באמצעותה יכול היה הפרט, אשר הכיבוש כפה עליו זהות של "תת-אדם", לחזור ולרכוש מחדש את זהותו האנושית. החמימות האנושית בקרב הקבוצה התנועתית סייעה לו להתמודד עם הניכור והפחד ברחוב הנתון לשררת הגרמנים. הלכידות החברתית והערצת המדריך שימשו לו עוגן אמונה בעולם אבסורדי וחסר מצפון. העבודה בשדה והשירה כציבור איפשרו לו לברוח לרגע ממציאות המלחמה, המחסור והרעב. מערכת

30. ספר השומרים, וארשה 1934; עדות עדה הלפרין.

31. קלינגר 1959, עמ' 44.

32. שמואל רון (רוונצוויג), "נדודים ומרי", ספר סוסנוביץ, ב, (להלן: שמואל רון), עמ' 176; ס' בז'וזובסקי, *להבות*, תרגום: בנימין טנא, תל-אביב 1939. טיפוסית להשפעת *להבות* על השומר הצעיר, היא העבודה שהיה זה הספר הראשון שהופיע בספריית פועלים, הוצאת הספרים של השומר הצעיר.

הסמלים והערכים הציוניים והמהפכניים איפשרו להאמין במציאות שמעבר למציאות היומיומית המדכאת והמשפילה. כאמור, תרבות נעורים זו היתה מנגנון הגנה בפני מציאות הכיבוש, הדיכוי, ההשפלה והעוני.

בכל אלה היה גם מימד של בריחה מהתמודדות ישירה עם המציאות. אכן, במובן מסוים תפקדה אותה תרבות נעורים כעולם אשלייתי, כפי שמעיד דימויה של עדה. אך זהו טבעו של כל מנגנון הגנה חברתי: בהגינו על הפרט הוא יוצר ממילא חיץ בינו לביין המציאות האמפירית.

כך או כך, היבטים אלה, עמדו גם בשורש התעצמותן הכמותית של תנועות הנוער. במשך השנתיים וחצי הראשונות של המלחמה פרחו ושגשגה פעילותן של תנועות הנוער בממדים שהשתוו ואולי עלו על אלה שלפני המלחמה: עד אביב 1942 הגיעה תרבות נעורים זו לשיאה. לפי אחת ההערכות, היו באביב 1941 1,400 חברים וחניכים בבנדין בלבד.<sup>33</sup> לפי הערכות אחרות עלה המספר על 2,000.<sup>34</sup>

#### מחלקת הנוער: תנועות הנוער כתת-תרבות

אך ככל שתרבות הנועורים התגבשה כלפי פנים כמנגנון הגנה של הפרט וכאמצעי לשימור זהותו במציאות הכיבוש והדיכוי, כך תפקדה כלפי חוץ ביתר עוצמה כתת-תרבות ביחס לקהילה. מערכת יחסים זו התמקדה בעיקרה ב"מחלקת הנוער" שהוקמה במסגרת היודנראט המרכזי.

מחלקת הנוער נוצרה בראשית 1941, והקמתה לוותה בלבטים רבים. מדיניותו של מרין כלפי תנועות הנוער הונעה על-ידי שני מניעים משלימים. האחד, הזיקה העמוקה שחש אליהן, בהיותו קרוב אליהן בגילו ובהשקפותיו הציוניות. השני, הרצון להשתלט גם על גוף צעיר ותוסס זה, שבנסיבות מסוימות היה עשוי לפרוק עול. כפי שראינו לעיל, היתה זו מדיניותו המוצהרת של מרין לשלב במסגרת היודנראט את כל הגורמים הפעילים בקהילה. תנועות הנוער מצדן חששו מנטייתו השתלטנית של מרין. יתרה מזו: בקרב חברים רדיקליים בתנועות השונות שרדה עמדה ששללה מלכתחילה כל שיתוף פעולה עם היודנראט. למרות שבתקופה זו כבר התקיים שיתוף פעולה נרחב למדי בין היודנראט ותנועות הנוער, הרי שההצעה החדשה ליסד מחלקת נוער שתנועות הנוער תהיינה כפופות לה, עוררה התלבטות קשה. כך למשל התפתח דיון סוער בנוער הציוני בסוסנוביץ, שם שללו את ההצעה חברים שלא רצו בשום שיתוף

33. p.22 (להלן: ראנץ) Y. Ranz, *In Nazi Claws*, New York 1976

34. לפי עדות הלינה גולדבלום (יהודית סיני), ארכיון ציוני מרכזי S26/1159, הרי שבינואר 1943, הרבה לאחר שיא הפעילות, עדיין מנו התנועות בבנדין ובסוסנוביץ למעלה מ-1,400 חברים.

## פעולה עם היודנראט, אך

הרוב הבינו, שבהקמת המחלקה יינתנו בידינו אפשרויות להרחיב פעולתנו ולחזקה, לארגן נוער נוסף, לקשור קשרים עם ערים אחרות, ולזכות בפריוילגיות שונות, שרק מריץ יכול להשיגן.<sup>35</sup>

בסניף בנדין של הנוער הציוני היו הדעות שליליות יותר:

ראשי הקהילה, מריץ, מולצ'אדסקי ואחרים חיפשו מגע אתנו והזמינו את חברינו המבוגרים לישיבות אתם. ישיבות אלה היו מסתיימות בסירוב מצידנו [...] ההצעה היחידה שהסכמנו לה: הקמת חווה.<sup>36</sup>

בגורדוניה בבנדין ביטא אריה ליור, מנהל ה"חווה", את העמדה האופוזיציונית להצעות היודנראט, וגיבוי לכך קיבל מחייקה קלינגר, חברת הנהגת השומר הצעיר בבנדין, ומהרשל שפרינגר, מזכיר קיבוץ "דרור".<sup>37</sup> את הכף הכריע ביקור של אורח מבחוץ – אהרון מנצ'ר איש גורדוניה וראש עליית הנוער מווינה.

ביקור זה היה אחד הזרויות שאפיינו את המוסדות היהודיים בשטחים המסופחים לרייך. מריץ עצמו קיים קשרים עם קהילות ברלין ווינה, ונראה שרשיון המסע שקיבל מנצ'ר ביטא את מגמת הגרמנים לאפשר קשרים מסוימים בין הקהילות שברייך.<sup>38</sup> מנצ'ר הגיע לוגלמביה בראשית 1941, הן כשליח "החלוץ" והן כשליח הקהילה היהודית בווינה, ולכן, עם הגיעו למקום לא פנה ישירות לאנשי תנועות הנוער, אלא התארח קודם לכן ביודנראט המרכזי בסוסנוביץ. כשנפגש מאוחר יותר עם נציגי תנועות הנוער בבנדין, התעוררה מחלוקת בינו ובינם: אנשי תנועות הנוער ביקרו בחריפות את מריץ, ואילו מנצ'ר, שהתרשם לטובה מהיקף פעילותו של מריץ, התקומם כנגד בקורתם.<sup>39</sup> מספר ימים לאחר מכן נערכו שתי אספות גדולות בבנדין ובסוסנוביץ בהשתתפות מנצ'ר. בדבריו בפני נציגי תנועות הנוער, סיפר מנצ'ר על הפעילות הציונית בווינה, על הארגון של בית-הספר וקורסים להשתלמויות, וכן נגע באפשרויות העליה מהרייך, שהיו עדיין פתוחות אז. אך בעיקר המליץ בפני שומעיו על שיתוף פעולה עם היודנראט, ועל הקמת מחלקת הנוער.<sup>40</sup> עמדתו של

35. מזיא, עמ' 56.

36. יעקב רוזנברג, פרקי בנדין, עמ' 125.

37. אריה ליור, עמ' 350.

38. על מנצ'ר ראה גם:

H. Rosenkranz, *Verfolgung und Selbstbehauptung: Die Juden in Osterreich, 1938–1945*, Wien 1978, p. 59.

39. אריה ליור, עמ' 350.

40. ירקוני, שם, עמ' 167–168.

מנצ'ר, אשר היה אוטוריטה לצעירים בתור נציג "החלוץ", סיימה את ההתבלטות. הוא חתם עם נציגיו של מרין חוזה על ביצוע פרויקטים משותפים של "החלוץ" והיודנראט, ובתיווכו החלו דיונים מעשיים על הקמת המחלקה. הדיונים שבו והבליטו את ניגודי האינטרסים שבין הצדדים. על יעודה העיקרי של המחלקה – הקמת קורסים מקצועיים לנוער – היתה הסכמה כללית. השאלה המרכזית היתה שאלת הניהול: תנועות הנוער תבעו אוטונומיה ובחירת מנהל מטעמן; מרין עמד על כך שהמנהל ימונה מטעמו. ההתלבטות סביב הניהול המעשי נמשכה זמן רב, ולבסוף קיבל על עצמו את התפקיד יוזק קוז'וך, ראש הנוער הציוני בסוסנוביץ, מי שפעל מזה עת ארוכה במסגרת היודנראט. אחר מספר פגישות עם קוז'וך, הסתבר לפעילי התנועות האחרות כי הלה קרוב אליהם יותר מאשר למרין, והם נתנו הסכמתם לבסוף.<sup>41</sup>

עם הקמת מחלקת הנוער הוקמה לצדו של קוז'וך "מועצת הנוער", שבה היו חברים נציגי התנועות גדולות: קלמן טנצר, ראש קן השומר הצעיר בסוסנוביץ, הרשל שפרינגר, מזכיר קיבוץ "דרור", ישראל דיאמנט מהנהגת הנוער הציוני בבנדין, ואריה ליור, כנציג גורדוניה ומנהל החווה. נוכחותם של טנצר, שפרינגר וליור כחברי מועצת הנוער היתה משמעותית: המתנגדים החריפים ביותר לכל שיתוף פעולה עם היודנראט פעלו עתה, כביכול, בכפוף לו. בדעיכת נימקה חייקה קלינגר צעד זה בסיסמא שרווחה אז בין אנשי תנועות הנוער: "לקחת מהיודנראט ככל האפשר, ולא לתת לו דבר".<sup>42</sup> מצד שני, בהרכב המועצה בלט היעדרם של אנשי בית"ר מימין ואנשי תנועות השמאל הלא-ציוניות. הרכב המועצה חפף איפוא את הרכב מועצת "החלוץ" שהתקיימה עוד לפני כן. למעשה, מעתה ניתן למועצת "החלוץ" מעמד רשמי למחצה המוכר על-ידי היודנראט.

פעילות מחלקת הנוער שיקפה גם בהמשך את האינטרסים המנוגדים שנתלו בה. למרין ניתן מעתה מוסד שאמור לפקח, לבקר ולווסת את פעילויות תנועות הנוער. מוקד תסיסה אפשרי נמצא מעתה בשליטתו. את מרץ הנועורים יוכלו אנשי התנועות להפנות לאפיקים קונסטרוקטיביים וחוקיים: הכשרה מקצועית המוכרת על-ידי הגרמנים. כאשר נסתבר לו כי גם בכך אין כדי לשלוט בפעילות תנועות הנוער הגואה והולכת, ניסה להקים לו תנועת נוער משלו. ליצנים בקרב

41. אריה ליור, שם; דוד ליור, עמ' 50. לפי נתן שוואלב, היתה הקמת מחלקת הנוער תוצאה ישירה מפעולתו של מנצ'ר. ב"החלוץ" באירופה – 1941 נכתב: "בראשית השניה עלה בידי הח' א.מ. (יוגנדהילפה ויון) לבקר את הח'ח במזרח שלזיה העליונה (מקודם – איזור זגלמביה). הוא התקשר עם המועצה היהודית המרכזית (הקהילה היהודית) בסוסנוביץ והקים על-ידיה תחנה מרכזית לעניני נוער, שבה מיוצגות כל תנועות הנוער הציוני". שם. לפי הדו"ח ששלחה באוגוסט 1941 צילה זלצמן מג'נבה, אף נמסר כי מנצ'ר חתם חוזה בבנידון. ארכיון גורדוניה 5/150.

42. מוּיָא; עמ' 58; קלינגר 1959, עמ' 53; דוד ליור, עמ' 50; ראנץ, עמ' 19–20.



התנועות כינו נסיון סרק זה, שנכשל עד מהרה, בשם "מריץ-יוגנד". האזכור היה ברור.<sup>43</sup>

אך לא רק זאת. באמצעות מחלקת הנוער יכול היה מריץ להרחיב את פעילותו החינוכית של היודנראט, ולענות בכך על צורך חיוני של הקהילה כולה. בכך זכה בלגיטימציה נוספת לפעולתו: כלפי חוץ לפחות פעלו מעתה פעילי תנועות הנוער בשיתוף פעולה עמו, ותחום החינוך נכלל עתה בשלימות במסגרת פעולותיו הענפות של היודנראט. שיתוף פעולה זה בלט לעין כל בשעת גירוש יהודי אושווינצים, שהתרחש סמוך להקמת המחלקה, באפריל 1941. יהודי אושווינצים פונו בשל הרחבת המחנה לבנדיץ וסוסנוביץ, ונקלטו על-ידי קהילות אלה בפעולה מרשימה, שבה פעלו שכם אחד אנשי תנועות הנוער, שוטרים יהודים ונציגי מחלקות שונות ביודנראט.<sup>44</sup>

גם אנשי תנועות הנוער מצדם זכו בעמדת הכוח שאליה שאפו. פעילותם האוטונומית זכתה להכרה, ומעתה יכלו להסתייע בצורה מוגברת באמצעים הכספיים ובשירותים שהעמיד לרשותם היודנראט. באמצעות דריסת הרגל שניתנה להם ביודנראט יכלו גם להגן באפקטיביות רבה יותר על אנשיהם מפני שילוחים למחנות העבודה. אלה מביניהם שפעלו במסגרת מחלקת הנוער או מועצת הנוער זכו בתעודות עובד שהגנו מפני גירוש.<sup>45</sup>

מחלקת הנוער התמקדה בעיקר בהקמתם והפעלתם של קורסים להכשרה מקצועית לבני נוער. המקור העיקרי לידיעות אודות פעולת מחלקת הנוער הם הדו"חות המפורטים ששלח קו"וך ללשכת "החלוק" בג'נווה. מדו"חות אלה עולה, כי המחלקה הפעילה ב־1941 למעלה מ־60 קורסים מקצועיים לנוער, בהם לקחו חלק כ־900 צעירים יהודים בבנדיץ, בסוסנוביץ, בדומברובה-גורניצה, בחשאנוב ובעיירות נוספות באיזור. הקורסים נמשכו בין 3 ל־7 חודשים, והצעירים היהודים קיבלו בהם הכשרה במקצועות טכניים החורגים מהמלאכות היהודיות המסורתיות: חשמלאות, מסגרות ונגרות, אך גם שענות, סנדלרות ותפירה.<sup>46</sup>

גולת הכותרת של ההכשרות המקצועיות היו נסיונותיו הבלתי פוסקים של קו"וך ליסד חוות נוספות דוגמת חוות בנדיץ. סיבת הדבר ברורה: בחוות אלה, יותר מאשר במסגרות אחרות, יכלו להיות מרוכזים פעילי תנועות הנוער. הלחץ על חוות בנדיץ, שהיתה מסוגלת לקלוט רק כ־60 חברים מכל התנועות, היה גדול. קו"וך ניסה לפתור זאת על-ידי הקמת חוות נוספות. אופייני הדבר, כי

43. פנקס בנדיץ, עמ' 350; קלינגר 1959, עמ' 52.

44. מזיא, עמ' 58-62; דוד לור, עמ' 53-54.

45. קלינגר 1959, עמ' 45; משה ירקוני, ספר סוסנוביץ, כרך ב, עמ' 167-168.

46. מכתב קו"וך לשוואלב 8.3.1941; מכתב קו"וך לשוואלב, 9.5.1941 ארכיון תנועת

העבודה "מכון לבון", 37/III/52.א.

במכתביו לשואלב בג'נווה כינה קו'ו'ך חוות אלה בשם "קיבוצים". ב"8 במארס 1941 כתב קו'ו'ך לשואלב:

המאמצים מרוכזים בעיקר בלימוד החקלאות. כעת כבר פועלים כמה קיבוצים, שעלו על קרקע שנרכש בידי קהילות אחדות: בנדין, סוסנוביץ, סטשמישץ'. בבנדין פועל קיבוץ בן 45 איש, על פני שטח של 65 מורג. הקיבוץ בסוסנוביץ מונה כרגע 30 איש, ועובד בשטח המשתרע על 35 מורג. בסטשמישץ' מונה הקיבוץ 20 איש. אנו מקווים כי יקומו קיבוצים גם בקהילות אולקוש וחשאנוב, ואולי גם במודו'יוב וזאווריצה [...] המטרה היא לרכז כ־200 איש.<sup>47</sup>

שתי החוות החדשות שהוקמו היו אמורות לפעול על פי המודל של החווה בבנדין, שכבר הוכיח את עצמו, אך נסיונות אלה לא האריכו ימים. לפי טענת חייקה קלינגר התקיימה החווה בסטשמישץ' רק מספר שבועות, והתפוררה כששולחו עובדיה למחנות עבודה.<sup>48</sup> על החווה בסוסנוביץ אין ידיעות כלל, להוציא את מכתבו של קו'ו'ך עצמו. אי התגשמות התוכניות האלה גרמה אכזבה מסוימת בקרב פעילי תנועות הנוער, והם מצידם דיווחו לשואלב ב־10 ביוני 1941: "הרבה מתכניות ההכשרה שלנו ושל הקהילה נכשלו, לא יכולנו לשאת במעמסה הכספית ולכן לא נוספו ענפי מלאכה והכשרה מקצועית."<sup>49</sup>

אך דווקא אכזבה זו משקפת את אופיה המיוחד של מחלקת הנוער: קיומה של המחלקה היה מוצדק בעיני אנשי התנועות כל עוד סייעה בידיהם לפתח את מוסדותיהם האוטונומיים. אומנם באמצעות המחלקה הם השתלבו במוסדות הקהילה והפנו את משאביהם לפעילות קהילתית, אך תוך שמירה על זהותן הפנימית. ועל כן, למרות שיתוף הפעולה המתרחב והולך בין היודנראט לבין אנשי תנועות הנוער, התקיים ביניהם לאורך כל התקופה קונפליקט מתמיד. קונפליקט זה, שהיה על פי רוב סמוי, היה מתפרץ החוצה בעיקר ביחס לשתי שאלות: הגיוס למחנות העבודה ופעילותן האוטונומית של תנועות הנוער. באשר לראשונה, למרות החסות שנפרשה על עובדי "החווה" ופעילי המועדונים אנשי תנועות הנוער, חזרו ונשנו המאבקים על הכללתם או אי הכללתם של אנשי תנועות הנוער ברשימות הנשלחים למחנות. לפי עדויות שונות אף שימש איום השילוח למחנות אמצעי הרתעה בידי מולצ'דסקי ומרין, כדי למתן את הפעילות התנועתית, שלבשה גוון מחתרתי יותר ויותר.<sup>50</sup> היודנראט נתן אומנם את חסותו

47. שם, שם.

48. קלינגר 1959, עמ' 53.

49. בנדין לשואלב, 10.6.1941, ארכיון גורדוניה, 1/23.

50. אריה ליוור, עמ' 350; קלינגר 1959, עמ' 53. קשיים אלה נרמזים גם במכתב שצוטט

בהערה הקודמת, מ"10.6.41: "...אנו נתקלים בקשיים רבים מצד הקהילה בסוסנוביץ והיה רצוי שתתערב מיד."

לאנשי תנועות הנוער, אך השתמש בה גם כשוט נגדם. ואכן, הפעילות התנועתית האוטונומית שנוהלה תחת חסות מחלקת הנוער בחווה ומחוצה לה היתה לצנינים בעיני מרין ומולצ'דסקי, יו"ר היודנראט בבנדין. שניים אלה, ציונים בעצמם, ראו בעין יפה את פעילות תנועות הנוער כל עוד התנהלה במסגרות שנקבעו לה ושירתה את מטרות הקהילה. אך משנוכחו לדעת כי פעילות זו נושאת אפיונים פוליטיים ואידיאולוגיים שמעבר לכך, ניסו להגבילה ואף לאסור עליה. כך למשל נאסרה פעילות תנועתית נפרדת במסגרת החווה, וכן קיום אסיפות ומועצות משותפות לכל אנשי התנועות. יעקב רוזנברג, איש הנוער הציוני בבנדין, זכר כי

ועד הקהילה החל לבלוש אחרינו ולעקוב אחרי האסיפות המתקיימות בחווה. הם היו מתריסים נגדנו, כי נמיט אסון על היהודים, אם יודע לגרמנים כי מתאספים אנו ומנהלים פעולה ארגונית.<sup>51</sup>

לפי קארולה בוים, חברת אותה תנועה, בשלב מסוים אסרו חברי היודנראט בבנדין על אנשים שאינם עובדים במקום לבקר בחווה.<sup>52</sup> כאשר לא נענו חברי תנועות הנוער לדרישות חוזרות ונשנות אלה של היודנראט, שלף מולצ'דסקי את הקלף האחרון, ואיים בשילוח למחנות העבודה. לפי דוד ליוור, המקורב לגורדוניה, לעתים הוגשמו איומים אלה בפועל.<sup>53</sup>

בפעילותן האוטונומית של תנועות הנוער לא היה בשלב זה משום איום על הישרדות הקהילה. כפי שתוארה קודם לכן, היתה זו פעילות תמימה למדי של התגבשות רעיונית וחברתית, יותר מאשר יצירה מודעת של תאים מחתרתיים. אלא שבעצם התגבשותה היה טמון קונפליקט בין־דורי ותרבותי. מרין ומולצ'דסקי, למרות קרבתם בגיל והשקפות לאנשי התנועות, ייצגו את עולם המבוגרים, החרד לפעול במסגרת החוק ואפילו החוק הוא נאצי. באי קיום החוק ראו סכנה לשלום הקהילה כולה. אנשי תנועות הנוער ייצגו עולם צעיר ונועז יותר, המבקש לשמור על ייחודו בכל תנאי, ולו גם במחיר אי ציות לכללי המשחק.

וכך, במסגרת הקהילה במתכונתה החדשה תחת הכיבוש, נועד גם לתת־התרבות של תנועות הנוער תפקיד חדש, בעל אפיון פרדוקסלי: מצד אחד, הן היו משולבות עתה יותר מתמיד בפעילות קהילתית ממוסדת, והאוריינטציה שלהן הופנתה יותר מתמיד לצרכים קהילתיים. מצד שני, מכיוון שתהליך זה נעשה תוך שמירת האוטונומיה הארגונית והערכית שלהן, החל להופיע יותר מתמיד הקונפליקט הבין־דורי והתרבותי שבתוך הקהילה. בימים שלפני המלחמה

51. פרקי בבנדין.

52. עדות קארולה בוים, ארכיון מורשת, A.354/4.

53. דוד ליוור, עמ' 49-51.

יכול היה קונפליקט זה להתגלות ברמה אישית או משפחתית, למשל בוויכוח על עתידו של צעיר שהתעתד לצאת לקיבוץ הכשרה ומשם לעלות לארץ-ישראל. אך הוא לא הופיע ברמה החברתית. דווקא מרגע שתנועות הנוער החלו להיות מעורבות יותר בענייני הקהילה, החל הניגוד שבין שני הגופים (הסמוי לעת עתה) ללבוש צורה של קונפליקט חברתי כולל.

### קונפליקט חברתי והקמת המחתרת

והנה, קונפליקט חברתי זה, שהיה במידה רבה סמוי מן העין בתקופת הכיבוש הראשונה, התפרץ החוצה על רקע תחילת הגירושים מזגלמביה, במאי 1942. שני אירועים דראמטיים, מבחינת יחסי היודנראט ותנועות הנוער, מסמלים את הפיכתו לקרע גלוי. הראשון שבהם הוא התפטרותו של יוזק קוֹז'וך ממחלקת הנוער, והשני, ביקורו של מרדכי אנילביץ', שבעקבותיו הוקמה המחתרת החלוצית בזגלמביה.

בתחילת מאי 1942 הודיע מרין לאנשי היודנראט על כוונת הגרמנים לערוך סוג חדש של גירושים, לקראת "יישוב מחדש" של יהודים "בלתי-פרודוקטיביים". בגירוש אמורים היו להיכלל כ-5,000 מיהודי סוסנוביץ ו-1,200 יהודים מבנדין. באותה עת עדיין לא ידע איש מהי מטרתם האמיתית של הגירושים, אך ברחוב היהודי גברה החרדה: לשם מה "לישב מחדש" זקנים, חולים, נכים ומשפחות מרובות ילדים? לאחר התלבטות גורלית, שבה שיתף מרין את הנהגת היודנראט והרבנים, החליטה הנהגת היודנראט כי המשטרה היהודית ופקידי היודנראט יקחו חלק בביצוע הגירושים, כפי שהיה מקובל עד כה בגירושים למחנות עבודה. במסגרת ההיערכות לגירוש הטיל מרין על יוזק קוֹז'וך את הפיקוח על הפעולה בבנדין. קוֹז'וך סירב, וקבוצה של חברים מרכזיים התכנסה לדון בעמדתו. לימים כתבה פרדקה, חברתו של קוֹז'וך:

ברור היה לנו, כי יוזק אינו צריך לקבל את התפקיד המוצע לו, שהוא בניגוד להכרתו ומצפונו אך בהתנגדות זו סיכן לא רק את מעמדו, אלא גם את חייו. על ידי זה נפסיד גם אנחנו עמדה אסטרטגית חשובה, שכן הודות לה התמצאנו היטב בנעשה, ולפעמים אף על העומד להתרחש. מלבד זה נוצלה עמדה זו לא אחת לשם עזרה או הגנה. המצב העיקר על כולנו. איש לא מצא כאן עוז בנפשו לבטא את אשר עם לבו. יוזק סקר את כולנו. מבטו החד עבר מאיש לאיש, קפוף שפתיים, מרוכז ומתות. לבסוף אמר: "איני רואה אפשרות להמשיך עוד בעבודתי. אם התנועה יכולה לוותר על נוכחותי כאן, אתפטר [...]"

[...] 54

החברים אישרו את עמדתו של קוֹז'וֹך, והוא הודיע רשמית למרין על התפטרותו. אלא שבכך לא נסתיימה הפרשה. עם התקרב יום הגירוש המתוכנן הסתבר, כי טרם הושלמה מיכסת האנשים שנועדו לגירוש בסוסנוביץ. מנהיגות היודנראט החליטה לנהוג בצעדים תקיפים:

בבוקרו של ה-10 במאי ציוותה פאני צ'רנה [מזכירתו של מרין] על כל הפקידים, שמספרם הגיע אז ליותר מ-500, להתייצב בחצר הקהילה [היודנראט]. מיד הגיע מרין בלוויית גרמנים, והסביר לנאספים, שהגרמנים דורשים מספר, ולא חשוב להם במי ימלאו אותו. אך אם לא תושלם המכסה, יקחו גם את פקידי הקהילה. "עלינו לצאת ולהביא אנשים, כדי להציל את כולנו מפני אסון [...]" צרח מרין.

האנשים דממו במקומותיהם. מרין ניגש אל האחד: "אדוני הולך?" "כן, נשמעה תשובה בשפה רפה. וכך הלך מרין מאיש לאיש ושאל את שאלתו, ואנשיו השיבו, איש איש ונעימת תשובתו, התשובה היתה אחת: "אני מוכן." המשאל התקרב אל יוזק. הוא עמד עם סאמק [מייטליס, מפעילי הנוער הציוני] ועם ד"ר שטיינברג [איש מחלקת החינוך, מקורב לנוער הציוני]. מרין נעצר לידו: "מר קוֹז'וֹך, אתה מוכן?" "אני מוכן ללכת עם הטרנספורט, אבל לתפוס אנשים – לעולם לא!" על תשובה זו חזרו גם ד"ר שטיינברג וסאמק. ואחריהם נשמע שוב: "כן, אני מוכן" [...]

פאני צ'רנה וכמה מיליציאנטים [שוטרים יהודים] התייצבו בראש. פאני היתה משולהבת. השלטון בידה. לפקודתה ינועו אנשים אלה וימלאו את הוראותיה. כאחוזת אקסטאזה רצה קדימה והיתה מזרזת את האנשים: "קדימה קדימה! אחריו!"<sup>55</sup>

הכרעתו של קוֹז'וֹך היתה בבחינת פרשת דרכים. היתה זו קודם כל החלטה אישית אמיצה של אדם המסוגל לצעוד כנגד הזרם, תוך ויתור מודע על מעמדו ועל חסינותו מפני גירוש. אך לא פחות מכך, היתה זו גם הכרעה מוסרית ופוליטית של נציג של גוף גדול ומאורגן, שסימן בצורה ברורה את גבולות שיתוף הפעולה בין תנועות הנוער לבין היודנראט. על קוֹז'וֹך היה להכריע, למי שייכת מחויבותו הראשונית, והוא בחר (לא בלי לכטים) במחויבותו לסולם הערכים שעליו חונך. מכאן הובילה דרכו של קוֹז'וֹך באופן טבעי הלאה: עם המשך הגירושים בקיץ 1942 הוא נעשה לאחד מראשי ההתארגנות המחתרית הראשונה של הנוער הציוני בסוסנוביץ.<sup>56</sup>

המאורע השני הוא בואו של מרדכי אניבליץ' לזוגלמביה, בתחילת יוני 1942. אניבליץ' הגיע לזוגלמביה השבעה והשאננה יחסית, הישר מווארשה הגוועת,

55. שם, עמ' 77-78.

56. שם, עמ' 95. ראה גם אביהו רוני, "הפונקט הגדול", משואה, יז (1989), עמ' 138-139.

כאשר בידיו כבר ידיעות מפורטות ומדויקות על תחילת ההשמדה בפונאר ובחלמנו. למעשה, באותה עת כבר נמצא אנילביץ' שלב אחד מעבר למודעות על ההשמדה. הוא וחבריו בווארשה כבר גזרו את המסקנות המעשיות המתחייבות מבחינתם: הקמתה של מחתרת מזוינת.<sup>57</sup> אופייני לעולמם התרבותי הסגור של אנשי תנועות הנוער בזגלמביה, כי כאשר הגיע אנילביץ' למקום שבו התרחשו כבר הגירושים הראשונים, הוא מצא את חבריו בקן השומר הצעיר עסוקים בנושא החשוב ביותר מבחינתם: הפילוג שאיים על הקן בשל סטיה טרוצקיסטית שהתגלתה בין הצעירים. אנשים התווכחו, צעקו, בכו, התוודו, ואסיפות ההנהגה נמשכו עד השעות הקטנות של הלילה, ובלבד שיבורר אחת ולתמיד יחס התנועה לברית-המועצות. אנילביץ' נדהם: "האם על הירח אתם חיים?" אלא שהיה בידו לחולל את המפנה המתבקש: הוא נשא עמו מידע מהימן אודות ההשמדה ההמונית, וידיעות על התארגנויות מחתרתיות ראשונות בווארשה ובווילנה. על רקע האימה שחוללו הגירושים גם בזגלמביה, נפלו דבריו על אוזניים כרויות:

היתה אז תקופה של סטנציה בחיי הנוער שלנו. לאחר התקופה הגדולה הזו, באה תקופה של אי שביעות רצון פסיכולוגית. כבר פחות חיים, כבר נפסקה העבודה החינוכית. פה ושם שומעים שבתוך הסתדרות [תנועת נוער] מסוימת הכל מתפורר, הכל עומד על כרעי תרנגולת [...]

דרוש היה איזה ניצוץ, איזה זרם, שיעורר את הנוער, יחיה אותו, יקדם אותו, למעשה, למאבק. והנה בא מרדכי וסיפר על הנעשה בעולם, על מלחמות השחרור במחתרת בהרי סרביה [...] על הפרטיזנקה ביערות פולין. והוא שאל איפה הנוער היהודי אשר בכל התקופות היה לו חלק במלחמות השחרור וצריך להיות לו חלק בהן גם עתה [...] <sup>58</sup>

עם המשך הגירושים מזגלמביה, שהגיעו לשיאם בגירוש הגדול ב-12 באוגוסט 1942, התכנסה בחווה מועצה של כ-25 מנציגי תנועות הנוער החלוציות. הדובר המרכזי היה אנילביץ':

מרדכי אנילביץ' גולל בדין-וחשבון של שעתיים את פרשת ההכנות להתגוננות של הנוער העברי בווארשה, ביאליסטוק ווילנה. החברים בוילנה החליטו הראשונים להתקומם כנגד הגרמנים ונשקם בידם, ואולם ההחלטה היתה, מוסר אנילביץ', שהמרד יפרוץ בעת ובעונה אחת בכל המקומות. גם הנוער היהודי בבנדין שנציגיו מכונסים כאן, חובה עלינו לקבל במעמד זה החלטה בעניין ההגנה [...]

הקשיים ברכישת נשק בווארשה חמורים מאוד... אולם אחת ברור לנו, אנו

57. ישראל גוטמן, יהודי וארשה 1939-1943: גיטו-מחתרת-מרד, תל-אביב 1977, עמ' 208-203.

58. קלינגר 1943, עמ' 105-106.

נגן במלוא כוחו על כבוד ישראל, גם אם נאלץ להלחם בסכנים ובאבנים על כבוד ישראל.<sup>59</sup>

על יסוד דבריו של אנילביץ' קיבלו אנשי "החלוץ" שנכחו בישיבה החלטה בדבר הקמת ארגון הגנה יהודי בזוגלמביה.<sup>60</sup>

יכולתם של אנשי תנועות הנוער לעבור במהירות מהעולם האשלייתי כביכול של תרבות הנעורים לתגובה רדיקלית זו, היתה נעוצה בכך שמזה שלוש שנים היו עסוקים בהתגבשות ארגונית ורעיונית. אנילביץ' מצא לפניו ארגון מגובש, בעל זהות אוטונומית, אשר רעיונות מרדניים התפתחו בקרב עת ארוכה, לפחות במישור הסמלי. בשם אותה מערכת ערכים וסמלים יכול היה עתה אנילביץ' לקרוא לשומעיו לפעול למען הקמת מחתרת מזוינת. אופייני גם השימוש שעשה אנילביץ' בסיפור נובוגרודק, שהיה נפוץ בחוגי המחתרת בווארשה – סיפור על מרידה יהודית בנאצים שכבר אירעה לדברי אנילביץ' – מרידה שאין בה ממש, כפי שאנו יודעים היום.<sup>61</sup> אך נובוגרודק, עבור אנילביץ' ושומעיו, היתה קודם כל סמל השאוב מעולמן התרבותי של תנועות הנוער, ועל כן ניתן היה לקחת את דוגמתה. השאלה לא היתה האם התרחש או לא התרחש בובוגרודק מרד, אלא האם מוכנים הם עתה ללכת בעקבותיו של הסיפור. סיפור נובוגרודק היה בבחינת מיתוס, אשליה מחנכת.

הקמת המחתרת בזוגלמביה בקיץ 1942 וראשיתו של רעיון ההגנה נעוצים איפוא באפיונים של תרבות הנעורים ושל תת-תרבות בקהילה, כפי שנידונו קודם. יכולתו של קו'ו'ך לומר: עד כאן, ובכך לסמן בצורה ברורה את גבולות מחויבותו ליודנראט, נבעה ממחויבותו לתת-התרבות המרדנית שאליה השתייך, זו של תנועות הנוער. יכולתו של אנילביץ' להלהיב את שומעיו לרעיון המחתרת נבעה מהזיקה המשותפת לעולם הערכים המרדני של תנועות הנוער. שני האקטים כאחד, התפטרותו של קו'ו'ך ופעולתו של אנילביץ', היו בבחינת מימוש הפוטנציאל המרדני, שהיה קיים ממילא בתרבות הנעורים של תנועות הנוער בשלוש שנות המלחמה הראשונות. הם הוציאו אותו מהכוח אל הפועל.

יש להדגיש כי מסקנה זו אינה מסקנה דטרמיניסטית. פוטנציאל המרד לא התממש מעצמו באורח מכני. המרד הסמלי שבהורדת הטלוי או בריקודי הורה בפולין הכבושה לא הפך אוטומטית לתוכנית להקמת מחתרת מזוינת. ההזדהות הרגשית עם אנשי ביתניה או "נארודניה ווליה", כשלעצמה לא היה בה כדי ליצור פלוגות קרב או לדעת כיצד להפעיל אקדחים. הקונפליקט בעניין מחנות העבודה לא היה חייב להוביל לקונפליקט בעניין הגירושים. אך הם היו התנאים ההכרחיים שאיפשרו את המפנה. ועל כן, ברגע שהמציאות השתנתה באורח

59. דוד ליור, עמ' 81-82.

60. דוד ליור, שם; שמואל רון, עמ' 177-179.

61. קלינגר 1959, עמ' 60-61.

דרמאטי, וממציאות של כיבוש ודיכוי הפכה למציאות של השמדה, וברגע שמנהיגים דוגמת קוז'וץ ואנילביץ' היו מסוגלים לזהות את שינוי המצב הזה ולפעול בהתאמה, התחולל המפנה.

והנה, אופייני לדרך התפתחותה של המחתרת בזגלמביה, כי מרגע שהמפנה התחולל, היה המעבר למחתרת טבוע בחותמה של תנועת הנוער, גם מבחינה רעיונית וגם מבחינה ארגונית. הנהגת "החלוץ", שעד כה תפקדה באופן רשמי למחצה במסגרת מחלקת הנוער, הפכה להיות הנהגת המחתרת; קבוצות הבוגרים התנועתיות התארגנו מחדש כתאי מחתרת; מדריכים ואנשי הנהגה הפכו להיות למפקדים; גינוני ההתגנבות לפעולה מוסדו מעתה ככלי חשאיות של מחתרת; הנאמנות התנועתית הישנה הפכה להיות נאמנות למחתרת; מערכת הערכים והסמלים של יהודי עצמאי החי ויוצר בארצו הפכה להיות מערכת סמלית שבמרכזה עומד יהודי הנלחם על כבודו ועל כבוד עמו באירופה.<sup>62</sup>

גם התפקיד שמילאה המחתרת החדשה כלפי הקהילה נשא בחובו את האפיונים הקודמים של קונפליקט תרבותי ובין-דורי. למרין ואנשי היודנראט נראו אנשי תנועות הנוער כילדים המשחקים באש, העלולה להצית את הבית. לאנשי תנועות הנוער נראו אנשי היודנראט שלקחו חלק בארגון גירושם, כמשתפי פעולה. קונפליקט זה עתיד היה להסתיים בתוצאות טראגיות: באביב 1943 הסגיר מרין לידי הגרמנים שניים ממנהיגי המחתרת החלוצית בזגלמביה, שניהם אנשי השומר הצעיר: צבי דונסקי וליפק מינץ.<sup>63</sup> המחתרת מצדה הוציאה פסק דין מוות על מרין,<sup>64</sup> שאומנם לא בוצע, אך יש בו כדי להעיד על אופי היחסים בין שני הגופים.

דרך תנועות הנוער התנגשה עתה חזיתית בדרך היודנראט.

## סיכום

מאמר זה מסתיים ברגע התארגנותה של המחתרת החלוצית בזגלמביה, ואין הוא נכנס לתיאור העליות והמורדות שידעה, לפעולות שביצעו אנשיה ולסופם הטראגי של מרבית אנשיה. ענייננו היה בשורשיה של מחתרת זו, אשר כפי שנטען היו נעוצים במערכת התרבותית של תנועות הנוער לפני המלחמה, ובתפקיד המיוחד שמילאה בתנאי הכיבוש הגרמני, אצל חבריה ובתוך הקהילה. הטענה ההסברית שהוצגה כאן היא, כי את צמיחתם של המחתרת ורעיון ההגנה בזגלמביה לא ניתן להבין כתגובה הקשורה רק בגילם הצעיר של

62. ראה אביהו רונן, "מרדכי אנילביץ' בזגלמביה", ילקוט מורשת, מז (1989), עמ' 127-126.

63. תיאור מפורט של פרשה זו ראה: חנה וירניק (שלזינגר), "עדות אחת", ילקוט מורשת, א, (נובמבר-דצמבר 1963), עמ' 73-78.

64. קלינגר 1959, עמ' 91.



נושאים, או רק באידיאולוגיה הייחודית שלהם. המדובר במערכת תרבותית כוללת, שאפיוניה התגבשו והתחזקו בתקופת המלחמה, ואשר הפוטנציאל המרדני שהיה טמון בה מלתכחילה התפרץ על רקע הגירושים להשמדה. בקונטקסט זה לא נתפס הרעיון של הגנת הגיטאות כאקט של יאוש מצד צעירים שאין להם מה להפסיד; ואף לא כאקט ציוני המתרחש כמעט בטעות על אדמת פולין. היה זה מרד נעורים של הצעיר היהודי, אשר מזה שנים פיתח את תרבותו העצמאית, את זהותו הייחודית, כמי שאינו מוכן להתפשר עם המציאות הקיימת, כמי שרוצה לשנותה מהיסוד. לנוכח מציאות ההשמדה הפך מרד זה להליכה למוות בדרך אחרת.